

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ М. П. КИЦЕНКА

Феномен запорізького козацтва в усі часи та епохи вабив своєю яскравістю, неординарністю різноманітних дослідників. Кожен з цих пошуковців знаходив щось своє, привабливе в історії славетного Війська Запорізького Низового. Не стала винятком і радянська епоха. Як часто буває в житті: справжнє захоплення історичним минулим випадає на долю непрофесіоналів. Але захоплює настільки глибоко і щиро, що не відпускає до кінця життя. І більше того, таке захоплення інколи дозволяє побачити більше і глибше ніж людині зі спеціалізованою освітою та науковим ступенем, витримати всі цькування та наклепи. Таке глибоке, щире захоплення випало і на долю М. Киценка.

Нагадаємо, що М. Киценко був заступником голови облвиконкому, а до цього першим секретарем сільського обкому КПУ (1963 р.), куди, в свою чергу, прийшов з посади начальника управління культури обласного виконавчого комітету.

За свого життя М. Киценко встиг написати та видати лише кілька робіт з історії запорізького козацтва і Запорізької Січі – монографію “Хортиця в героїці та легендах”, яку було заборонено у 1973 р., газетні статті “Про місце і роль Хортиці в історії Запорізького козацтва”, “Острів Велика Хортиця історична довідка” та “Хортиця”.

Він живо цікавився історією запорізького козацтва. В його роботах відчуваються дійсно глибокі знання цієї славетної сторінки історії України. В своїх працях М. Киценко розглядав різні аспекти цієї історії. Але найважливіша, для нього, проблема пов'язана з різними точками зору з приводу існування Січі на о. Хортиця. М. Киценко був щирим прихильником розташування цього укріплення на найбільшому острові на Дніпрі. В якості доказів цієї версії він наводить кілька аргументів. По-перше, він звертається до усної народної творчості, до народної пам'яті, в якій о. Хортиця нерозривно пов'язано з запорізьким козацтвом. По-друге, о. Хортиця найбільший, а значить і найбільш придатний для оборони острів на Дніпрі. Він порівнює два острови, і приходиться до висновку, що береги о. Хортиця більш крутіші і вищі. Дослідник навіть заперечує твердження Д. Яворницького про те, що Томаківський острів є більш захищеним в цьому відношенні. По-третє, відсутність на о. Хортиці Січі дозволяла б татарам безперешкодно переправлятися на правий берег Дніпра, унеможлилювало б контроль над Кічкаської переправою, і дозволяла б створити міцний татарський форпост у пониззі Дніпра. Підсумовуючи, він підкреслює, що о. Хортиця є природною фортецею, і запорізька Січ повинна була існувати на острові, хоча її залишків і не виявлено [1, арк.40]. Дозволимо собі не погодитися з цими аргументами. По-перше, на той час в народній свідомості поняття “Хортиця” і “козацтво” були нерозривними, а цю нерозривність було сформовано більш пізнішим розташуванням на острові козацьких зимівників, залагами часів П. Сагайдачного та українськими діячами XIX ст. [2, с.97]. По-друге, М. Киценко забуває про те, що нове русло Дніпра до спорудження Дніпрогесу, шлюзів та штучного поглиблення лінії фарватеру являло собою неглибоку річку з величезною кількістю островків та заплав. Тому переправитися на нього було неважко, особливо взимку, коли ці невеличкі протоки повністю замерзали. Пригадаємо хоча б, як штурмували замок Д. Вишневецького татари. По-третє, досить незрозуміло чому на протязі кількох століть жодна з сил не спорудила на о. Хортиці значного укріпленого пункту. Можливо це як раз і пов'язано з тим, що утримати оборону на такому величезному острові, на який досить легко перебратися, бо довжина берега сягає одинадцяти кілометрів, просто неможливо.

Таку послідовну позицію стосовно існування на острові хоча б, і не першої, то будь якої іншої Січі можна легко пояснити, якщо пригадати яку роль зіграв М. Киценко у появі музею Запорізького козацтва на о. Хортиці. Як відомо він був головним ініціатором і рушійною силою цього проекту [3, арк.1-2]. Це відобразилося і на його творчості: по-перше, запорізьке козацтво розглядалось ним в контексті – “козацтво – січ”, тобто до сфери його інтересів входили аспекти з історії козацтва пов'язані з Хортицею, а по-друге, це було чи не найважливіше для нього питання. Питання яке змушувало його постійно займатися новими пошуками доказів щодо розташування Січі на острові. З кожною новою редакцією рукопису, чи перевиданням аргументи “за” підсилюються. Автор для другого перевидання залучає нові, ще не використані ним джерела з історії України. Насамперед це нові нотатки, записки та щоденники іноземних мандрівників [1, арк.48-49]. Вони не вносять додаткової ясності в досліджуване питання, але, на переконання М. Киценка, підсилюють його аргументи. Намагаючись остаточно переконати читача, він ніби ображено пише: “Наша вітчизняна наука свідчення іноземців вважає авторитетними джерелами для історії України, і це, безумовно правильно. ... Однак загальновідомо й інше: при визначенні того чи іншого історичного явища не можна ігнорувати вражень і оцінок тогочасних подій, викарбуваних у пам'яті нашого народу” [1, арк.44].

Наступне принципове питання для нього – це ототожнення першої Запорізької Січі з замком Д. Вишневецького. Він не погоджується з М. Грушевським та Д. Яворницьким, що замок

Д. Вишневецького був прототипом Січі. “Д. Вишневецький феодал, а Січ це оплот боротьби з феодалами”, саме так пояснював це М. Киценко [1, арк.40].

В той же час він піддає жорсткій критиці В. Голобуцького за положення щодо створення та використання замка для “вгамування низового козацтва” [4, арк.45-47]. Така критика впливає з усвідомлення дослідника про те, що основні сили Д. Вишневецький спрямовував саме на боротьбу зі спільним ворогом – татарами, а козацтво лише ніби використовувало до певного часу князя, а потім покинуло його.

Але для М. Киценко запорізьке козацтво та Запорізька Січ були не лише минулим, а й сьогоденням. Бо вершиною життя і роботи дослідника все ж стала ідея відбудови історико-меморіального комплексу Запорізького козацтва на о. Хортиця, а в подальшому створення Державного історико-культурного заповідника козацтва на о. Хортиця.

Обійнявши посаду заступника голови облвиконкому, М. Киценко взявся за створення Хортицького меморіалу історії українського козацтва. Не приховуючи іронічних посмішок, колеги по Запорізькому обкому партії та облвиконкому спостерігали за тим, як він разом з однодумцем – головою обласного управління культури Степаном Кириченком годинами дискутували з місцевими істориками, архітекторами, митцями, шукали підтримки Академії наук, творчих спілок тощо.

Турбота за історичну спадщину Запорізького краю і насамперед о. Хортиця мала під собою певне підґрунтя. Керівництво республіки хотіло передати територію острова, на якому знаходився радгосп Хортиця, Всесоюзній Академії сільського господарства з метою створення на базі нього Запорізької філії Всесоюзної філії науково дослідного інституту механізації і електрифікації сільського господарства [5, арк.4].

М. Киценко разом з однодумцями зробив все від нього залежне щоб не допустити цього. На весні 1965 р., скориставшись початком підготовки до святкування 200-річчя Запоріжжя, він розіслав в усі зацікавлені інстанції листи з пропозицією створення на острові заповідника та меморіального комплексу присвяченого запорізькому козацтву.

У вересні того ж року уряд республіки, за підтримки П. Тронька (тоді заступника голови уряду), прийняв постанову: “Про увічнення пам’яті місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва”. [6, арк.1-5]. М. Киценко пізніше пригадавав: “Коли розглядалося питання на президії, я весь час сидів з телефонною трубкою у руці, без кінця зв’язувався з приймальною Петра Тимофійовича Тронька і помічником – який результат? Одержавши позитивну відповідь, я відчув, що це у мене самий щасливий день. І якими б шляхами далі не складалася моя доля, я залишаюсь тієї ж думки” [7, арк.20].

На цій же раді вирішили, що державний заповідник доречно розмістити в північній частині острова, там, де знаходяться залишки старих козацьких укріплень, звідкіля відкривається чудесна панорама Дніпрогесу, пам’ятника В.І. Леніну, металургійних заводів-гігантів. Заповідник збирались створити в плані тематичного садово-декоративного парку, в центрі якого спорудити музей-панораму, а алеї прикрасити скульптурами видатних прогресивних діячів – Хмельницького, Наливайка, Сірка, Сулими та інших [3, арк.1-2].

Оголошення Хортиці заповідником, на думку М. Киценка, повинно гарантувати від будь-яких дальших руйнувань історичних пам’яток і меморіальних місцевостей на острові, а також передбачати збереження, недоторканість і навіть відтворення історичного ландшафту. З цього, безумовно, випливало, що заповідна територія не підлягає безплановій хаотичній забудові.

На ділі ж ситуація виглядала зовсім навпаки. Студенти-дипломники архітектурного факультету Київського державного художнього інституту, які брали участь у створенні проекту історико-меморіального комплексу на Хортиці і які кілька разів їздили вивчати сучасний стан острова, зазначали, що продовжується інтенсивна забудова острова без будь-якого урахування, того, що острів є Державним заповідником. З їх спостережень випливало, що незважаючи на заповідний статус частини острова, кожному підприємству чи установі надається клаптик землі, який забудовується, як кому заманеться. “Будівництво ведеться навіть в тих місцях острова, які історично зв’язані з життям запорізького козацтва, і які передбачається увічнити меморіальними знаками. Йдеться наприклад, про Музичну балку, Вошиву скелю та інші” [8, с.23]. А враховуючи, що окрім офіційно виданих дозволів на будівництво баз відпочинку, профілакторіїв від місцевої запорізької влади, велося ще будівництво шляхом самозахоплення землі місцевими жителями під дачі, житлові будинки, проект зі створення заповідника опинився під загрозою зриву.

Подальші скарги і вимоги М. Киценка накласти повну заборону на будівництво на острові, хоча б на час створення проекту музею та прилеглої території, призвели до серйозного конфлікту з деякими працівниками Запорізького обкому. В бік М. Киценка та С. Кириченка полетіли погрози, безпідставні звинувачення. Досить пригадати, як уславлений запорізький сталевар А.І. Волков на пленумі ЦК України виступив (з подачі партідеологів) з безпідставним звинуваченням П. Тронька і його однодумців у Запоріжжі у тому, що, мовляв, з їх легкої руки всі кошти Товариства охорони пам’яток історії та культури (його очолював П. Тронько) та інших джерел спрямовувалися лише на

спорудження Хортицького меморіалу, а могили воїнів Великої Вітчизняної війни знаходяться через це у занедбаному стані [8, с.41-42].

Особисто для М. Киценко це заповзяття у прагненні створити справжній заповідник на о. Хортиці закінчилося звільненням із Запорізького облвиконкому, звинуваченням в українському націоналізмі. Основним місцем для руйнівного удару по ньому було обрано зовсім не козацьку тематику, а революційні події на Запоріжжі. М. Киценко в 1970 р. видав невеличку книжечку, присвячену цим подіям – “Запоріжжя в бурях революцій”. Йому закидали страшні звинувачення, на той час, применшення ролі партії та її вождя В. Леніна в революційних подіях на Запоріжжі. Безглуздість звинувачень майже кидалась в очі, як сьогодні так і тоді. І тим не менш, саме за це його було звільнено, а всі його задуми та плани, залишившись без потужної підтримки, так і не були здійснені. Музей на о. Хортиця, будівництво якого вже почалося, було позбавлено козацького спрямування, а до проекту запланованого історико-меморіального комплексу повернулися лише в 2005 р., тобто сорок років потому.

Джерела та література

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 8.
2. Старух О. Хортиця в політичному та соціокультурному дискурсі України 20-30-х рр. XX ст.: бачення із сьогодення // Національна перлина Запоріжжя. Збірник тез доповідей. – Запоріжжя, 2003.
3. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 10. – “Лист першому секретарю ЦК КП України Шелесту П.Ю.”.
4. ДАЗО – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 6.
5. Державний архів Запорізької області. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 3. – Арк. 4. – “О передаче совхоза “Хортица” Запорожского треста природных хозяйств в ведение Всесоюзной Академии сельскохозяйственных наук им. В.И. Ленина”.
6. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 7. – “Лист в ЦК КП України від 18 серпня 1965 р.”.
7. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. – Дніпропетровськ, 2002.

Summary

The role of Zaporizka Sich in the life of M.P. Kytsenko is being defined. It is demonstrated that he bend every effort to creating a preserve on Khortytza island, though his plans were realized but partially.